

УДК 94:669](477)”1900/1917”

РОЗВИТОК МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (1900–1917)

БОЛЬШАКОВ В. І.¹, д. т. н., проф.,
ЄВСЄЄВА Г. П.^{2*}, д. н. держ. управ., проф.,
ПЕРЕТОКІН А. Г.³, к. і. н., доц.

¹ Кафедра матеріалознавства та обробки матеріалів, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури", вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38 (0562) 47-39-56, e-mail: bolshakov@mail.pgasa.dp.ua, ORCID ID: 0000-0003-0790-6473

^{2*} Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури", вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38(0562) 47-03-93, e-mail: evseeva@i.ua.

³ Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури", вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38(0562) 47-03-93, e-mail: [. evseeva@i.ua](mailto:evseeva@i.ua).

Анотація. Постановка проблеми. На початку ХХ ст. металургійна промисловість у Наддніпрянській Україні розвивалась більш швидкими темпами, ніж в інших районах царської Росії. На цей час Україна стала одним із найбільш розвинених промислово-економічних районів імперії з важливими промисловими центрами – Донецьким вугільно-металургійним, Криворізьким залізрудним, Нікопольським марганцевим басейнами. Україна стала головною паливно-металургійною базою імперії. У 1900 році вона виробляла 51 % чавуну, 52 % сталі, 65 % кам'яного вугілля загальноросійського виробництва. Початок ХХ ст. характеризується складною економічною і політичною ситуацією в країні і світі: світова економічна криза 1900–1903 рр., Російсько-Японська війна, революційні події 1905–1907 рр., Перша світова війна, революція 1917 року. Всі ці події вплинули на розвиток металургійної галузі промисловості Наддніпрянської України. **Аналіз публікацій.** Серед наукових досліджень з проблематики даної статті заслуговують на увагу роботи Д. І. Шполянського, П. О. Хромова, А. Л. Цукерника, О. О. Нестеренка, Ф. Г. Турченка, І. В. Довжука, О. Б. Шляхова [23; 20; 21; 17; 19; 15; 22], у яких вивчалися проблеми розвитку металургійної галузі промисловості у Наддніпрянській Україні. В радянській Україні у 1980 р. вийшла монографія, присвячена розвитку металургійної галузі в Українській РСР, один із розділів якої висвітлює розвиток металургійної галузі на початку ХХ століття. Але галузева преса як історичне джерело недостатньо використовувалася в працях дослідників. **Мета статті** – проаналізувати процес розвитку металургійної галузі промисловості в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. та вплив на цей процес складної економічної та політичної ситуації в країні та світі. **Висновки.** Початок ХХ ст. характеризувався складною економічною та політичною ситуацією, яка, безперечно, вплинула на динаміку розвитку металургійної промисловості в Наддніпрянській Україні. Під час промислово-економічної кризи головним питанням було подолання її негативних наслідків, які виявилися особливо гостро в 1903 році. Знизилися показники виплавки чавуну (в 3,3 раза) та сталі (в 10,8 раза), скоротилася кількість доменних печей. На сторінках галузевої преси друкувались аналітичні матеріали, в яких провідні фахівці галузі, підприємці, урядовці аналізували причини та наслідки кризового становища і, головне, надавали практичні рекомендації щодо їх ліквідації або пом'якшення. Під час світової економічної кризи (1900–1903 рр.) інтенсивно відбувався процес концентрації промисловості, створювалися синдикати і акціонерні товариства. Наприклад, з'явилися синдикати «Продамет», «Трубопродаж», «Цвях». Синдикату «Продамет» належало 4/5 всієї металургійної промисловості Російської імперії. П'ять найбільших заводів Наддніпрянської України виробляли майже половину всього чавуну регіону. Одночасно відбувалася концентрація банківського капіталу та його об'єднання з промисловим. Банки перетворювалися на монополістів, які володіли капіталами, виробництвом і сировиною. У складний політичний і соціально-економічний період, який тривав із 1904 до 1917 р., промисловий розвиток Наддніпрянщини відчув прояви як піднесення, так і депресії, які були викликані Російсько-Японською війною, революційними подіями 1905–1907 рр., Першою світовою війною та революційними подіями 1917 р. Галузева преса приділяла увагу проблемам, пов'язаним зі створенням та діяльністю синдикатів. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій захист синдикат «Продвугілля», незважаючи на судовий процес із приводу його монопольної діяльності, в той час, коли самодержавний уряд звинувачував синдикат у створенні вугільного голоду та підвищенні цін на паливо. У такий непростий період змінилося співвідношення виробництва металургійної продукції Півдня Росії та Уралу. Промислові показники металургії Півдня Росії та Уралу в міжкризовий період коливалися в бік збільшення незначно, але детальний аналіз показав, що виплавка чавуну на Уралі зменшилася, а на Півдні Росії зростає. З 1915 року вперше в історії Наддніпрянської України гостро постала проблема залежності виробництва від політичних і соціальних аспектів.

Ключові слова: металургійна промисловість; промисловий розвиток; Наддніпрянська Україна; економічна криза; концентрація промисловості; синдикат; банківський капітал

РАЗВИТИЕ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XX в. (1900–1917)

*БОЛЬШАКОВ В. И.¹, д. т. н., проф.,
ЕВСЕЕВА Г. П.^{2*}, д. н. гос. упр., проф.,
ПЕРЕТОКИН А. Г.³, к. и. н., доц.*

¹ Кафедра материаловедения и обработки материалов, Государственное высшее учебное заведение "Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры", ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепропетровск, Украина, тел. +38 (0562) 47-39-56, e-mail: bolshakov@mail.pgasa.dp.ua, ORCID ID: 0000-0003-0790-6473

^{2*} Кафедра украиноведения, Государственное высшее учебное заведение "Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры", ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепропетровск, Украина, тел. +38(0562) 47-03-93, e-mail: evseeva@i.ua

³ Кафедра украиноведения, Государственное высшее учебное заведение "Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры", ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепропетровск, Украина, тел. +38(0562) 47-03-93, e-mail: evseeva@i.ua

Аннотация. Постановка проблемы. Особенности развития металлургической промышленности Надднепрянкой Украины а начале XX в. (1900–1917 гг.) характеризовались сложной социально-экономической и политической ситуацией. Эта ситуация в Российской империи и в мире в начале XX в., безусловно, повлияла на развитие металлургической промышленности Надднепрянкой Украины. Всемирный экономический кризис (1900–1903 гг.) затормозил развитие металлургической отрасли. В то же время происходил процесс концентрации промышленности, создавались синдикаты, объединялся промышленный и банковский капитал. После всемирного экономического кризиса, Русско-японской войны и революционных событий 1905–1907 гг. наблюдается подъем в металлургической отрасли: создавались новые предприятия, увеличивалось производство. Начало Первой мировой войны, а потом революционные события 1917 г. вызвали новые проблемы в отрасли. Невзирая на сложную экономическую и политическую ситуацию в начале XX в., металлургическая промышленность Надднепрянкой Украины развивалась быстрее и обогнала металлургическую отрасль Урала. **Анализ публикаций.** В работах известных исследователей Д. И. Шполянського, П. О. Хромова, А. Л. Цукерника, А. А. Нестеренко, Ф. Г. Турченко, И. В. Довжука, А. Б. Шляхова рассматривались разные аспекты промышленного развития в начале XX ст. в Надднепрянкой Украине, но отраслевая пресса как исторический источник недостаточно использовалась в их работах. **Цель статьи** – проанализировать процесс развития металлургической отрасли промышленности в Надднепрянкой Украине в начале XX в. и влияние на этот процесс сложной экономической и политической ситуации в стране и мире. Чтобы достичь этой цели, надо проанализировать влияние следующих экономических и политических событий на развитие металлургической промышленности: всемирного экономического кризиса, Русско-японской войны, революционных событий 1905–1907 гг., Первой мировой войны и революционных событий 1917 года.

Ключевые слова: металлургическая отрасль; промышленное развитие; Надднепрянская Украина; экономический кризис; концентрация промышленности; синдикат; банковский капитал

DEVELOPMENT OF THE METALLURGICAL INDUSTRY IN THE DNIEPER REGION OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (1900–1917)

*BOLSHAKOV V.I.¹, Dr. Sc (Tech.), Prof.,
EVSEEVA H.P.^{2*}, Dr. Sc. (Public Management), Prof.,
PERETOKIN A.H.³, Cand. Sc. (Hist.), Ass. Prof.*

¹ Department of Materials Science, State Higher Educational Establishment "Prydniprov'ska State Academy of Civil Engineering and Architecture", 24-a, Chernishevskogo str., Dnipropetrovsk 49600, Ukraine, tel. +38 (0562) 47-39-56, e-mail: bolshakov@mail.pgasa.dp.ua, ORCID ID: 0000-0003-0790-6473

^{2*} Department of the Ukrainian Studies, State Higher Educational Establishment "Prydniprov'ska State Academy of Civil Engineering and Architecture", 24-a, Chernishevskogo str., Dnipropetrovsk 49600, Ukraine, tel. +38(0562) 47-03-93, e-mail: evseeva@i.ua

³ Department of the Ukrainian Studies, State Higher Educational Establishment "Prydniprov'ska State Academy of Civil Engineering and Architecture", 24-a, Chernishevskogo str., Dnipropetrovsk 49600, Ukraine, tel. +38(0562) 47-03-93, e-mail: evseeva@i.ua

Abstract. Peculiarities of the metallurgical industry development in the Dnieper region of Ukraine at the beginning of the 20th century are regarded in the article. The beginning of the 20th century was characterized by the difficult social-economic and political situation. Different aspects of the industrial development of the Dnieper region in the beginning of the 20th century were regarded in the works of the well-known researchers D. I. Shpoliansky, P. O. Khromov, A. L. Tsukernik, O. O. Nesterenko, F. G. Turchenko,

I. V. Dovzhuk, O. B. Shliahov. But the materials of the branch press have not been studied enough in their works. *The purpose* of the article is to analyze the process of the metallurgical industry development in the Dnieper region at the beginning of the 20th century and the influence of the difficult economic and political situation in the country and in the world upon this process. To achieve the purpose of the article we have to regard the influence of the following economic and political events of the world economic crisis, the Russian-Japanese war, revolutionary events of 1905–1907, the First World War and the revolutionary events of 1917. Difficult economic and social situation in the Russian empire and in the world at the beginning of the 20th century, undoubtedly influenced upon the development of the metallurgical industry in the Dnieper region of Ukraine. The world industrial-economic crisis hampered the development of the metallurgical branch. At the same time the process of industry concentration was occurred, syndicates were created, industrial and bank capitals were united. After the world economic crisis the Russian-Japanese war, revolutionary events of 1905–1907, there was the rise in the development of the metallurgical industry: new plants were built and the production was increased. The First World War and revolutionary events of 1917 were occurred and new problems in the metallurgical branch were appeared. Despite the difficult economic and political situation in the region at the beginning of the 20th century the metallurgical industry of the Dnieper region of Ukraine developed more rapidly and left the Urals metallurgical branch behind.

Keywords: metallurgical branch; industrial; development; the Dnieper region of Ukraine; economic crisis; concentration of industry; syndicate; bank capital

Виклад матеріалу

Після промислового піднесення 90-х рр. початок ХХ ст. у Наддніпрянській Україні, як і в Російській імперії в цілому та у всьому світі, відзначився глибокою економічною кризою, наслідки якої позначилися на важкій промисловості. Це була криза надвиробництва, пов'язана з циклічним характером розвитку ринкової економіки. Світова економічна криза 1900–1903 рр. охопила різні галузі промисловості, насамперед кам'яновугільну, металургійну і залізорудну. Завезення металу із закордону призупинилося. Наприкінці ХІХ ст. Російська імперія щорічно завозила близько 7 млн пуд. чавуну, а в 1903 р. його завезення скоротилося до 0,8 млн пуд. [18, с. 93].

На ХХV з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії було прийнято рішення про проведення засідання з приводу важкого фінансового та економічного стану в металургійній промисловості. На цей час було закрито декілька заводів, шість доменних печей, скоротилося виробництво металу, зростала кількість безробітних [5, с. 4597–4601].

У Наддніпрянській Україні значну роль відігравали казенні замовлення, тому вплив кризи дещо пом'якшувався. Виробництво чавуну скоротилося на 14,4 %, кількість доменних печей зменшилася з 29 у 1900 р. до 24 у 1902 р. і 23 – у 1903 р. Кількість робітників у металургійній промисловості зменшилася з 42,3 тис. чол. у 1900 р. до 33,5 тис. чол. у 1903-му. Ціни на головні металеві вироби знизилися на 27...50 %. [17, с. 318–325].

Процес зниження виробництва знайшов відображення на сторінках галузевої преси, матеріали якої відтворюють складну ситуацію, що склалася, наприклад, у Катеринославській губернії. У 1902 році було виплавлено 21 330 928 пуд. чавуну: на Олександрівському заводі – 7 992 885 пуд. на Дніпровському – 11 575 043 пуд., на Гданцівському – 1 763 000 пуд. Заліза було вироблено 2 252 563 пуди на Олександрівському заводі, 4 675 683 пуди – на Дніпровському. Виробництво сталі дорівнювало 119 451 пуд на Олександрівському та 1 221 714 пуд. на

Дніпровському заводі. На Олександрівському заводі в 100 печах було виготовлено 2 024 480 пуд. коксу. Дані звіту окружного інженера за 1902 р. показують, що в Катеринославському окрузі виробництво металу зменшилося вдвічі порівняно з 1901 р., а Верхньодніпровський завод із середини року зовсім припинив свою діяльність [8, с. 6005].

У 1905 р. були закриті «Франко-Російські майстерні», – підприємство, яке працювало на лівому березі Катеринослава [13, с. 5–6]. Якщо за даними журналу «Горнозаводской листок» (далі ГЗЛ) порівняємо випуск металу в Катеринославській губернії під час кризи з випуском металу в 1899 р., тобто до світової економічної кризи, пересвідчимося, що випуск чавуну зменшився в 3,3 раза, а сталі – в 10,8 раза [9, с. 6118–6120].

На Півдні Росії в 1901 р. працювало більше половини доменних печей, у 1902 р., під час загострення промислової кризи, кількість діючих доменних печей скоротилася до 41 %, а у 1903 р. знову зросла, але все одно склала 56 % від загальної кількості. У 1903 р., виплавка чавуну на південноросійських заводах склала 56 % від загального обсягу чавуну, який виплавлявся на заводах п'яти головних промислових районів Європейської Росії. У 1903 р. виплавка чавуну на південних заводах більше ніж удвічі випередило уральські заводи [10, с. 6939–6944]. Під час світової економічної кризи 1900–1903 рр. інтенсивно відбувався процес концентрації промисловості. Металургійна промисловість відзначалася високим рівнем концентрації. Виробництво було зосереджене на 16 доменних і п'яти переробних заводах [21, с. 12–13]. У 1900 році п'ять найбільших металургійних заводів Наддніпрянської України (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський та Донецько-Юр'ївський виплавляли 49 % усього чавуну цього регіону і понад 25 % загальноросійського обсягу. У 1913 році ці заводи вже виробляли 55 % чавуну регіону і близько 37 % загальноросійського обсягу. Одночасно з концентрацією виробництва відбувається зростання банківського капіталу, який

зосереджується в декількох банках-гігантах, виникають банківські монополії. Посилюється проникнення банківського капіталу в промисловість, поєднання монополістичного банківського капіталу з промисловістю зумовлює появу і головування фінансового капіталу, нової форми капіталу, типової для епохи імперіалізму [1, с. 119–120].

На початку 1900 р. таке зрощення було характерним для деяких банків і акціонерних товариств. Так, наприклад, Фінансова група Генерального товариства (Париж) була засновником Генерального товариства чавуноплавильних заводів у Росії з основним капіталом у 6 млн руб. Російський банк зовнішньої торгівлі і Белгійське генеральне товариство були засновниками Катеринославського гірничопромислового товариства з основним капіталом у 1 875 тис. руб. Фінансові зв'язки об'єднували Азовський банк і Донецьке товариство (4 500 тис. руб.), а також були фінансові стосунки між Азовсько-Донським банком і Верхньодніпровським металургійним товариством (2 250 тис. руб.) [23, с. 43–44; 16, с. 145–150]. Банки перетворювалися на монополістів, які володіли капіталом, виробництвом та джерелами сировини.

Високий рівень концентрації металургійної промисловості спричинив до виникнення монополій. На початку ХХ ст. почали з'являтися акціонерні товариства, які являли собою монополні товариства, що забезпечували продаж металевих виробів за монополними цінами.

У 1901 році на XXVI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії постало питання про створення синдикату у формі об'єднання агентств усіх металургійних заводів цього регіону. У 1902 році був затверджений статут Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів [21, с. 12–13]. Ядром синдикату «Продамет» були заводи України, а також до нього входили заводи Польщі, Центральної Росії, Уралу. Діяльність «Продамету» була спрямована на одержання максимальних прибутків. «Продамет» вів активну боротьбу за підвищення цін, зменшення виробництва, за головування на ринку. Контрагент передавав товариству виключне право на продаж виробів та одержував частку участі в замовленнях. Учасники монополії вели жорстоку боротьбу за квоту. Шість товариств: Південно-Російське, Дніпровське, Російсько-Бельгійське, Новоросійське, Донецько-Юр'ївське, Брянське і Донецьке мали спільну квоту більше половини (52,23 %). «Продамет» об'єднав продаж 80 % виробництва листового та універсального заліза, 90 % швелерів і балок, понад 70 % бандажів [18, с. 95].

У 1910 р. «Продамет» об'єднав 30 великих підприємств і акціонерних товариств у металургійній промисловості з основним капіталом (у російській валюті) приблизно 174 млн руб. з

виробництвом у 255 млн руб. і кількістю робітників – 85 тис. чол. У 1912 році, коли відчувалося промислове піднесення, «Продамет» уже являв собою загальноросійську монополію, він утримував командні позиції на багатьох ринках, установлював єдині монополні ціни. Синдикат здійснював продаж сортового, листового й універсального заліза, балок, швелерів і бандажів, залізничних рейок. «Продамет» монополізував більш понад 4/5 усієї металургійної промисловості Росії [20, с. 401–402].

У 1902 році було організовано синдикат казенних підприємств для продажу спеціальних чавунів, до складу якого увійшли шість південних заводів Донецько-Юр'ївський, Дніпровський, Новоросійський, Ольховський, Російсько-Бельгійський та Олександрівський. Він забезпечував 90 % виробництва спеціальних чавунів [23, с. 64].

Великий синдикат із продажу залізних труб «Трубопродаж» було створено теж у 1902 році. Він об'єднав 10 російських заводів, серед яких були два південні: Нікополь-Маріупольський і Таганрозький. Синдикат «Трубопродаж» забезпечував майже 100 % продажу газопровідних, водопровідних та нафтопровідних фабричних труб [18, с. 95–96].

Загальноросійський синдикат «Цвях», створений у 1903 р., згодом об'єднав 32 заводи, серед них були заводи Наддніпрянщини: Дніпровський, Олександрівський, Дружківський. Синдикат продавав дріт і цвяхи [23, с. 65].

Діяльність синдикату була спрямована на одержання максимально високих прибутків, на зниження виробництва, на утримання високих цін. Штучно створюючи «металевий голод», монополісти одержували максимальні прибутки. Поширення першої світової економічної кризи 1900–1903 рр. вплинуло на стан заводської промисловості регіону. Спостерігалися головні та характерні симптоми й ознаки кризи: скорочення обсягів виробництва, падіння цін, загострення соціальних проблем. Незважаючи на падіння цін під час кризи 1900–1903 рр., замовлення скарбниці видавалися на декілька років уперед за незмінними розцінками. Цієї практики дотримувався урядовий Комітет із розподілу замовлень на рейки, скріплення та рухомий склад для залізниць, створений 1902 року. П'ять металургійних підприємств Наддніпрянської України (Російсько-Бельгійського, Новоросійського, Донецького, Брянського та Південно-Російського і Дніпровського товариств) отримували до 70 % казенних замовлень. Така політика уряду гарантувала цим підприємствам великі прибутки, тому підприємці й надалі вважали вигідним іти шляхом казенних замовлень, а не задовольняти внутрішній масовий ринок, який не був прибутковим [22, с. 56–57].

На сторінках ГЗЛ висвітлювалися дії Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії з метою

подолання наслідків кризи. На засіданні Ради з'їзду, яке відбулося 11 березня 1901 р., були визначені ці наслідки для регіону та розроблені заходи для поліпшення стану металургійної промисловості. Зросли труднощі в розміщенні товарів на ринку металів, продовжувалося зниження цін на метали, вони були вже нижчими за виробничу вартість. Споживачі металу, які самі потерпали від наслідків кризи, уклали негарантовані угоди з постачальниками. З метою поліпшення складного становища металургійної промисловості було вирішено звернутися до міністрів фінансів, землеробства та державного майна з проханням надати південним заводам казенні замовлення; скасувати замовлення, що продовжували робити морське та військове відомства для іноземних заводів; відмінити гірничий податок у розмірі 1,5 коп. з пуда чавуну [6, с. 4837].

За даними ГЗЛ, у 1903 р. спостерігалось зростання і навіть піднесення у виробництві сталі, заліза, металевих виробів. Виробництво чавуну, навпаки, зменшувалося, але вивезення цього металу на ринок збільшилося за рахунок запасів минулих років. Не обійшлося без курйозів. На тлі падіння випуску чавуну його обсяги продажу на ринку зросли. Це було з'ясовано на XXVIII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії комісією під головуванням директора Товариства криворізьких залізних руд М. Ф. Шимановського, висновки якої були надруковані в ГЗЛ. Збільшення обсягів вивезення чавуну, а також зростання виробництва й вивезення заліза, сталі й виробів із них, пояснювалося використанням залишків, які утворилися на заводах до кризи, а також зростанням попиту на сталеві вироби [12, с. 7097–7099].

Реальна цифра виплавки чавуну в 1903 р. – 43 % потенційних можливостей чавуноплавильних заводів регіону. Незважаючи на такі дані, починаючи з 1895 р. в Наддніпрянській Україні виплавка чавуну досягла 56 % загального обсягу чавуну, який виплавляли у п'яти головних металургійних центрах Росії [11, с. 7031].

Аналізуючи матеріали галузевої преси, можна дійти висновку, що гірничопромисловці Півдня Росії знайшли вихід із кризи в концентрації виробництва, робочої сили та створенні монополістичних об'єднань. У 1901 році на 12 великих південних металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургії регіону. [2, с. 44–56].

Економічна криза початку ХХ ст. сприймалася як така, що загрожувала негативними наслідками народному господарству, важкій промисловості зокрема, та могла викликати соціальні зміни в країні. Статистичні методи, а також фронтальний текстовий аналіз матеріалів журналу ГЗЛ дозволяють зробити висновок, що урядовці,

підприємці та працівники металургійної галузі Наддніпрянщини проаналізували причини кризи й окреслили коло питань, які необхідно було вирішити першочергово, щоб запобігти наслідкам кризового стану або пом'якшити їх прояви.

Після промислово-економічної кризи 1900–1903 рр., яка вплинула на різні галузі промисловості та знизила темпи її розвитку, у 1904 р. відбулося пожвавлення південної промисловості. Початок Російсько-Японської війни сприяв посиленню попиту на мінеральне паливо, метал і металеві вироби. Відбулося подальше пожвавлення промислової діяльності, але незабаром ситуація змінилася. Війна погіршила стан державних фінансів і грошового обігу, який був важливою умовою розвитку промисловості та залучення іноземних капіталів у промисловість Наддніпрянської України.

Револьюційні події 1905–1907 рр., страйки, нестабільна політична ситуація в країні – все це негативно позначилося на основних галузях. Через світову промислову кризу 1908–1909 рр. у металургійній галузі промисловості спостерігався пригнічений стан, який поліпшився та змінився промисловим піднесенням 1910–1913 років. Воєнне лихоліття та революційні події 1917 р. загальмували індустріальний розвиток Наддніпрянщини.

У 1913–1914 рр. редактор журналу «ГЗД» М. Ф. фон Дітмар прийняв рішення про розміщення полемічних матеріалів у журналі з приводу діяльності синдикатів, підкресливши, що це питання турбувало широкі кола суспільства. Уряд також не залишався осторонь. У міністерстві торгівлі та промисловості відбулася міжвідомча нарада з цього приводу. Ставлення самодержавства до синдикатів залишалося в цілому прихильним. У 1913 році уряд підготував проект «Правила про синдикати та трест», який ґрунтувався на висновку, що діяльність монополій взагалі спрямована не на підвищення, а на стабілізацію цін, а, відповідно, монополії є явищем економічно доцільним і корисним, а також зазначалося, що заохочення синдикатів – це стимул для розвитку вітчизняної промисловості [22, с. 105]. Під час обговорення кошторису міністерства в комітеті Державної думи теж вирішували проблему створення синдикатів. До дискусії долучилися Вільноеконімічне та Технічне товариства [4, с. 6819–6820].

Аналіз матеріалів, які друкувалися на сторінках журналу «Гірничозаводська справа» (ГЗД) із приводу «синдикатських домовленостей», показує, що уряд, громадськість, підприємці, працівники гірничої та металургійної галузей були одностайні щодо майбутньої долі синдикатів і трестів. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості В. І. Тімірязев ще в 1909 р. висловив думку, що окремі виробники не можуть визначити самотужки ринкові потреби та співвіднести їх із попитом.

Тому такі виробники більше потерпали від наслідків криз (знецінення товару, зменшення заробітної плати тощо). Більшість кореспондентів також вважали, що, якщо роботодавці об'єднуються, то необхідно ліквідувати перешкоди для об'єднань робітників, які мали б економічну спрямованість [3, с. 430–431].

Металургійна промисловість у період з 1904 по 1917 р. розвивалася досить швидкими темпами. В Україні діяли 21 металургійний завод, 42 доменні та 72 мартенівські печі, 28 конверторів і 70 прокатних та трубних станів. Як свідчать дослідження фахівців із

економічної історії, ці підприємства забезпечували 69 % загальноросійського виробництва чавуну, 57 % сталі та 58 % прокату. Швидкими темпами зростало виробництво листового та сортового заліза, балок і швелерів, відповідно, на 102,5, 61 та на 88 % [20, с. 210].

Необхідно зазначити, що регіональна галузева преса, журнал ГЗЛ зокрема, друкувала результати розвитку металургійної промисловості в Наддніпрянській Україні (Південь Росії), на Уралі та в усій Російській імперії. Спираючись на дані 1909 р., пропонуємо порівняльну таблицю:

Таблиця

Співвідношення виробництва основної металургійної продукції за регіонами Російської імперії у міжкризовий період / Value of production of basic steel products by regions of the Russian Empire in the period between crises

	Роки	Російська імперія	Південь Росії	Урал
Чавун (млн пуд.)	1904	180	111	40
	1905	166	103	41
	1906	164	102	38
	1907	172	111	39
	1908	171	117	36
Заготовки	1904	185	88	39
	1905	168	81	39
	1906	165	76	38
	1907	173	87	37
	1908	175	89	38
Залізо та сталь	1904	153	73	29
	1905	144	68	33
	1906	139	63	31
	1907	147	73	30
	1908	146	76	32

Примітка : за ГЗД. – 1909. – № 47. – С. 11486.

Дані таблиці вказують, що промислові показники металургії Півдня Росії (Наддніпрянської України) та Уралу коливалися незначно, але детальний аналіз показує, що виплавка чавуну, наприклад, на Уралі зменшилася, а в Україні зроста.

У 1909 році, коли ситуація в промисловості поліпшилася, на територію «Франко-Російських майстерень», які були закриті у 1903 р., перебазувався Катеринославський цвяховий завод німецького підприємця Б. А. Гантке. Йому також належав перший цвяховий завод, який був заснований у Катеринославі у 1891 р. Саме ці заводи слугували базою для створення Нижньодніпровського трубопрокатного заводу в 1910-х рр. [13, с. 12–15]. Дніпропетровський трубопрокатний завод, який з 1899 р. почали називати «Шодуар-А», належав «Товариству Російських трубопрокатних заводів», яке було створене в 1889 р. братами-бельгійцями з Льежа Шарлем і Густавом Шодуарами за допомогою відомого Петербурзького інженера-підприємця В. Ф. Голубева. Завод був побудований на бельгійські капітали, брати Шодуар мали 80 % акцій, а В. Ф. Голубев – 20 %. Російський інженер-

підприємець також мав акції Олександрівського Південно-Російського заводу Брянського Товариства.

У роки піднесення після світової економічної кризи у 1908–1909 рр. власники трубопрокатного заводу «Шодуар-А» вирішили побудувати першу в Росії трубопрокатну установку для виробництва безшовних труб. Заводу була потрібна вільна територія. З одного боку розташовувався Брянський металургійний завод, а з іншого – цвяховий завод Б. А. Гантке. Останній прийняв рішення про закриття свого підприємства, розірвав угоду про оренду земельної ділянки Брянського заводу (нині ЄврАЗ). Заводське обладнання він перевіз на лівий берег Дніпра в Нижньодніпровськ на територію (у 1901 р.) вагонобудівного заводу «Франко-Російські майстерні». Наприкінці 1911 року брати Шодуар почали експлуатувати трубопрокатну установку, яка була виготовлена в Бельгії фірмою «Кокериль».

Перед світовою економічною кризою в 1899 р. у селищі Амур на лівому березі Дніпра почав працювати металургійний прокатний завод «Шодуар-Б» (нині ім. Комінтерна), який теж належав «Товариству Російських трубопрокатних заводів». У тому ж 1899 р. перед світовою

економічною кризою було побудовано невелике підприємство Карла Бертольда, яке ще в 1903 р. було самостійним, а пізніше, коли відбувався процес концентрації металургійної промисловості, це підприємство не витримало конкуренції, фірма Шодуар приєднала його до заводу «Шодуар-Б».

У 1914 році в Катеринославі біля Нових Кайдак брати Шодуар побудували металургійний завод Шодуар-Ц (пізніше «Дніпроважмаш»), який теж мав доменну піч.

На німецькі капітали в Катеринославі в 1891 р. було побудовано перший цвяховий завод у Росії, який належав Б. А. Гантке. Він випускав різні види металевих виробів. Цей завод побудували біля села Нові Кайдаки. Спочатку він належав «Товариству металевих заводів» Б. Гантке, а пізніше став заводом «Товариства Російської залізної промисловості. В той час на підприємстві працювало 500 чоловік.

Під час кризи було закрито підприємство «Франко-Російські майстерні», а робітників звільнено. Це підприємство було побудоване на французькі капітали, добре обладнане і випускало до 200 залізничних трамвайних вагонів щомісяця. І. Я. Езау збудував сталеливарний завод, там, де «Товариство Езау і К^о» придбало невеличку майстерню, а в 1896 р. це Товариство під керівництвом Г. Стевенса і А. М. Горяїнова було перетворене на Бельгійське Акціонерне Товариство). Цей завод належав до найкраще обладнаних підприємств у Росії. На початку 1900 р. на заводі працювало 1 228 чоловік. Завод збудували на бельгійські капітали. На цьому підприємстві виробляли паровозні та вагонні колеса, частини для броненосця «Князь Потьомкін» і крейсерів «Очаков» та «Калігула». В часи економічного піднесення у 1910–1914 рр. завод розбудували, звели мартенівські печі та інше обладнання. У 1916-му власником заводу став К. Рудзький, завод назвали машинобудівним і чавуноливарним. До війни цей завод був оборонним підприємством, а після війни став заводом сільськогосподарського машинобудування [13, с. 12–21].

У 1910 році, за даними статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, збільшилася кількість імпортного металу та металевих виробів, наприклад, чавуну було вивезено 17,2 тис. пуд., а завезено 187 тис. пуд., вагонів, відповідно, було вивезено 23, а завезено 121. Кількість робітників на металургійних заводах Наддніпрянської України зросла з 38,6 тис. чол. у 1904 р. до 65 тис. чол. у 1914 р. [18, с. 98].

Із початком Першої світової війни, наприкінці 1914 р., як констатувала галузева преса, погіршилася ситуація в металургійній промисловості. На південних металургійних заводах на той час працювало 88 444 робітники, але лише протягом грудня їх кількість зменшилася на 1 687 чоловік. Як свідчать архівні дані, на Олександрівському Південно-Російському заводі Брянського товариства з 1913 до 1917 р. зростала кількість робітників від

8 488 до 10 883, за винятком 1915 року, коли після початку Першої світової війни кількість робітників дещо зменшилася, тому що частина їх була мобілізована на фронт.

На Дніпровському заводі у 1916 р. зменшилася кількість робітників, але їх лави поповнювалися військовополоненими [14, арк. 31–33]. Виплавка чавуну за весь 1914 р. склала 186 533 тис. пуд., що було нижче показників 1913 р. на 1,3 %. Потреба в південному металі зростала. На початку 1914 р. працювало 50 домен із 57, ще п'ять будувалось. У перші дні мобілізації було зупинено вісім печей, а кількість діючих печей на 01 липня 1914 р. скоротилася до 45, а на 01 січня 1915 р. – до 43. Зменшилися обсяги виплавки металу та його перевезення. У 1914 р. вивезення металу скоротилося на 13,2 %, зменшилась кількість замовлень підприємств, наприклад, на листове залізо – на 43,2 %, на залізничні рейки – на 31,7 %. На той час до підприємств вчасно не підвозили вугілля, кокс, руду.

Висновок

Початок ХХ століття характеризувався складною економічною та політичною ситуацією, яка, безперечно, вплинула на динаміку розвитку металургійної промисловості в Наддніпрянській Україні. Під час промислово-економічної кризи головним питанням було подолання її негативних наслідків, які проявилися особливо гостро в 1903 році. Знизилися показники плавлення чавуну (в 3,3 рази) та сталі (в 10,8 рази), зменшилась кількість доменних печей. На сторінках галузевої преси друкувались аналітичні матеріали, в яких провідні фахівці галузі, підприємці, урядовці аналізували причини та наслідки кризового становища і, головне, надавали практичні рекомендації щодо їх усунення або пом'якшення. Під час світової економічної кризи (1900–1903 рр.) інтенсивно відбувався процес концентрації промисловості, створювалися синдикати й акціонерні товариства. Наприклад, з'явилися синдикати «Продамет», «Трубопродаж», «Цвях». Синдикату «Продамет» належало 4/5 усієї металургійної промисловості Російської імперії. П'ять найбільших заводів Наддніпрянської України виробляли майже половину всього чавуну регіону. Одночасно відбувалася концентрація банківського капіталу та його об'єднання з промисловим. Банки перетворювалися на монополістів, які володіли капіталами, виробництвом і сировиною.

У складний політичний і соціально-економічний період, який тривав із 1904 до 1917 р., промисловий розвиток Наддніпрянщини відчув прояви як піднесення, так і депресії, які були викликані Російсько-Японською війною, революційними подіями 1905–1907 рр., Першою світовою війною та революційними подіями 1917 року. Галузева преса приділяла увагу проблемам, пов'язаним зі створенням та діяльністю синдикатів. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій

захист синдикат «Продвугілля», незважаючи на судовий процес із приводу його монопольної діяльності, в той час, коли самодержавний уряд звинувачував синдикат у створенні вугільного голоду та підвищенні цін на паливе.

У такий непростий період змінилося співвідношення виробництва металургійної продукції Півдня Росії та Уралу. Промислові

показники металургії Півдня Росії та Уралу в міжкризовий період коливалися в бік збільшення незначно, але детальний аналіз показав, що виплавка чавуну на Уралі зменшилася, а на Півдні Росії зроста. З 1915 року вперше в історії Наддніпрянської України гостро постала проблема залежності виробництва від політичних і соціальних аспектів.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России : монография / Г. Д. Бакулев. – Москва : Metallurgizdat, 1953. – 247 с.
2. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР : Дожовтневий період : монографія / В. О. Голобуцький. – Київ : Вища школа, 1970. – 298 с.
3. Горнозаводское дело (далі ГЗД). – 1910. – № 12. – С. 430–431.
4. ГЗД. – 1913. – № 7. – С. 6819–6820.
5. Горнозаводской листок (далі ГЗЛ). – 1900. – № 22. – С. 4597–4601.
6. ГЗЛ. – 1901. – № 6. – С. 4837.
7. ГЗЛ. – 1903. – № 2. – С. 5940; № 19. – С. 6280–6281.
8. ГЗЛ. – 1903. – № 5. – С. 6005.
9. ГЗЛ. – 1903. – № 11. – С. 6118–6120.
10. ГЗЛ. – 1904. – № 25. – С. 6939–6944.
11. ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7029–7032.
12. ГЗЛ. – 1904. – № 34. – С. 7097–7099.
13. Очерки истории Екатеринослава (А так ли это было?) : монография / [Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз]. – Днепропетровск : ПГАСА, 2007. – Книга 2 (1887–2006). – 207 с.
14. ДАДО – Ф. 463. – Оп. 1. – Спр. 17. – 56 с.
15. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / І. В. Довжук. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 364 с.
16. Лазебник В. И. Неизвестный Екатеринослав : монография / В. И. Лазебник. – Днепропетровск : Днепркнига, 2012. – 448 с.
17. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине : монография / О. О. Нестеренко. – Ч. 1. – Київ : Наукова думка, 1959. – 496 с.; частина 2. – Київ : Наукова думка, 1962. – 576 с.
18. Развитие металлургии в Украинской ССР. – Київ : Наукова думка, 1980. – 959 с.
19. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція : монографія / [Ф. Турченко, Г. Турченко]. – Київ : Генеза, 2003. – 304 с.
20. Хромов П. А. Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – Москва : Наука, 1967. – 535 с.
21. Цукерник А. Л. Синдикат «Продамет»: историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. / А. Л. Цукерник. – Москва : Соцэргиз, 1959. – 303 с.
22. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / О. Б. Шляхов. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
23. Шполянський Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века : монография / Д. И. Шполянський. – Москва : Изд.-во АН СССР, 1953. – 148 с.

REFERENCES

1. Bakulev G.D. *Chornaya metallurgiiia Yuga Rossii* [Ferrous metallurgy of the South of Russia]. Moscow : Metallurgizdat Publ., 247 p. (in Russian).
2. Golobutsky V.O. *Ekonomichna istoriya Ukrainskoi RSR. Dozhovtnevyi period* [Economic history of the Ukrainian SSR. Pre-October period]. Kyiv : Higher School Publ., 1970, 298 p. (in Ukrainian).
3. *Gornozavodskoye delo (GZD)* [Mining and Metallurgical Business]. 1910, no. 12, pp.430–431. (in Russian).
4. *GZD*. [Mining and Metallurgical Business]. 1913, no. 7, pp. 6819–6820. (in Russian).
5. *Gornozavodskoy listok (GZL)*. [Mining and Metallurgical Paper]. 1900, no. 22, pp. 4597–4601. (in Russian).
6. *GZL* [Mining and Metallurgical Business]. 1901, no. 6, p. 4837. (in Russian).
7. *GZL* [Mining and Metallurgical Business]. 1903, no. 2, p. 5940; No. 19, pp. 6280–6281. (in Russian).
8. *GZL* [Mining and Metallurgical Business]. 1903, no. 5, p. 6005. (in Russian).
9. *GZL* [Mining and Metallurgical Business]. 1903, no. 11, pp. 6118–6120. (in Russian).
10. *GZL* [Mining and Metallurgical Business]. 1904, no. 25, pp. 6939–6944. (in Russian).
11. *GZL* [Mining and Metallurgical Business]. 1904, no. 30, pp. 7029–7032. (in Russian).
12. *GZL* [Mining and Metallurgical Business]. 1904, no. 34, pp. 7097–7099. (in Russian).
13. Guliaev G.I., Bolshakov V.I. and Moroz V.S. *Ocherki istorii Yekaterinoslava(A tak lie to bylo?)* [Sketches of Yekaterinoslav history]. PGASA, Dnepropetrovsk, 2007, book 2 (1887–2006), 207 p. (in Russian).
14. *ДАДО* [SADR]. F. 463, op. 1, vol. 17, 56 p. (in Russian).

15. Dovzhuk I.V. *Industrialny Donbas v istorii rozvytku Nsddnipryanskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. [Industrial Donbas in the history of Ukraine (the second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. Lugansk : Publishing of V. Dahl's SNU, 2009, 364 p. (in Ukrainian).
16. Lazebnik V.I. *Neizvestny Yekaterinoslav* [Unknown Yekaterinoslav]. Dnepropetrovsk : Dniprobook Publ., 2012, 448 p. (in Russian).
17. Nesterenko O.O. *Rozvytok promyslovosti na Ukraini* [Industrial Development in Ukraine]. Part 1. Kyiv : Scientific Thought Publ., 1962, 576 p. (in Russian).
18. *Razvitie metallurgii v Ukrainiskoy SSR* [Metallurgy Development in Ukrainian SSR]. Kyiv : Scientific Thought Publ., 1980, 959 p. (in Ukrainian).
19. Turchenko F. *Pivdenna Ukraina : modernizatsiya, svitova viyna, revolutsiya* [Southern Ukraine : Modernization, World War, Revolution]. Kyiv : Geneza Publ., 2003, 304 p. (in Russian).
20. Khromov P.A. *Ekonomicheskoye razvitiye Rossii* [Economic development of Russia]. Moscow : Science Publ., 1967, 535 p. (in Russian).
21. Tsukernik A.L. *Syndykat "Prodamet": istorichesky I ekonomichisky ocherk* [Syndicate "Prodamet": historic and economic sketch]. 1902, July 1914. Moscow : Publisher Academy of Sciences of the USSR, 1959, 303 p. (in Ukrainian).
22. Shliahov O. B. *Ukraina na shliahy do industrialnogo suspilstva (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* Ukraine on the way to the industrial society (the second half of the XIX – the beginning of the XX century): monogr.– D.: DNU , 2010. – 244 p. (in Ukrainian).
23. Shpoliansky D. I. *Monopolii ugolno-metallurgicheskoy promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX v.* (Monopolies of the coal-metallurgical industry of the South of Russia at the beginning of the XX century). – M., Publishing house of AS USSR, 1953.– 148 p. (in Russian).

Стаття рекомендована до публікації д-ром техн. наук, проф. Д. В. Лаухінім (Україна); д-ром техн. наук, проф. О. С. Вергуном (Україна).

Надійшла до редакції 14.03.2016

Прийнята до друку 21.03.2016